

नेपालको संवधान २०७२

मौलिक हक तथा कर्तव्य — लोकसेवा वसित्त अध्ययन गाइड

यो गाइड लोकसेवा तयारीका लागि संवधानको भाग-३ लाई सरल, परीक्षा-केन्द्रित र पुनरावृत्तिका लागि उपयोगी ढाँचामा प्रस्तुत गरिएको अध्ययन सामग्री हो। मूल कानुनी पाठका लागि नेपाल कानून आयोगको आधिकारिक संवधान हेर्नुहोस्।

मुख्य क्षेत्र: धारा १६-४८ ३१ वटा मौलिक हक कार्यान्वयन नागरिका कर्तव्य संवैधानिक उपचार

१. एक नजरमा

धारा	मौलिक हक	मुख्य परीक्षा बुँदा
१६	सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक	मृत्युदण्ड दनि गरी कानून बनाउन नपाइने।
१७	स्वतन्त्रताको हक	वचिर/अभिव्यक्ति, शान्तपूर्वक भेला, राजनीतिक दल, संघ/संस्था, आवतजावत/बसोबास, पेशा/व्यवसाय आदिसम्बन्धी स्वतन्त्रता।
१८	समानताको हक	कानूनको दृष्टिमा समानता; भेदभावविरुद्ध संरक्षण; पछिडिएका समूहका लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिने।
१९	सञ्चारको हक	प्रकाशन/प्रसारणसम्बन्धी संवैधानिक संरक्षण; कानूनबमोजिमका सीमाहरू।
२०	न्याय सम्बन्धी हक	नषिपक्ष सुनुवाइ, कानुनी सहायता, नरिदोष माननि सदिधान्त लगायत।
२१	अपराध पीडितको हक	अपराधबाट पीडितलाई अनुसन्धान तथा कारबाहीबारे जानकारी र कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना/क्षतपूरतको हक।
२२	यातना विरुद्धको हक	पक्राउ/हरिसतमा शारीरिक वा मानसिक यातना तथा अमानवीय व्यवहार नषिध।
२३	नविारक नजरबन्द विरुद्धको हक	कानूनबमोजिमको प्रक्रिया र सुरक्षा बाहेक नविारक नजरबन्दमा राख्न नपाइने।
२४	छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक	छुवाछूत र भेदभाव नषिध; त्यस्तो व्यवहार दण्डनीय।
२५	सम्पत्तिको हक	कानूनको अधीनमा सम्पत्ति आर्जन, भोग, बकिरी आदि; सार्वजनिक प्रयोजनमा राज्यले कानूनबमोजिम अधिग्रहण गर्न सक्ने।
२६	धार्मिक स्वतन्त्रताको हक	आफ्नो धर्म मान्ने, अभ्यास र संरक्षण गर्ने स्वतन्त्रता; सार्वजनिक स्वास्थ्य, शषिटाचार आदि तथा अन्यको हकमा प्रतकिूल असर नपर्ने गरी।
२७	सूचनाको हक	प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको वषियमा सूचना माग्ने/पाउने हक।
२८	गोपनीयताको हक	जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखित, तथ्याड्क, पत्राचार तथा चरतिरसम्बन्धी वषियको गोपनीयता।
२९	शोषण विरुद्धको हक	मानसिको बेचबखिन, दासत्व, बन्धुवा र जबरजस्ती श्रम लगायत शोषण नषिध।
३०	स्वच्छ वातावरणको हक	स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्ने तथा वातावरणीय क्षतबिाट कानूनबमोजिम क्षतपूरति।
३१	शिक्षा सम्बन्धी हक	आधारभूत शिक्षा, माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा तथा अपांगता/आर्थिक अवस्था आदि सम्बन्धी वषिष संवैधानिक व्यवस्था।
३२	भाषा तथा संस्कृतिको हक	भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण/संवर्धन।
३३	रोजगारीको हक	रोजगारीको हक तथा रोजगारी छनोटको हक; बेरोजगारी सम्बन्धी सहायता कानूनबमोजिम।

धारा	मौलिक हक	मुख्य परीक्षा बुँदा
३४	श्रमको हक	उचित पारिश्रमिक, सुविधा, योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा; ट्रेड युनियन र सामूहिक सौदाबाजीको हक।
३५	स्वास्थ्य सम्बन्धी हक	आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क; आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गर्न नपाइने।
३६	खाद्य सम्बन्धी हक	खाद्य सम्बन्धी हक, खाद्यवस्तुको अभावबाट जीवन जोखिममा नपर्ने तथा खाद्य सम्पूर्यतासम्बन्धी अधिकार।
३७	आवासको हक	उपयुक्त आवासको हक; कानूनबमोजिम बाहेक आवासबाट हटाउन/अतिक्रमण गर्न नपाइने।
३८	महिलाको हक	समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व/प्रजनन स्वास्थ्य, हिसावरिद्ध संरक्षण, राज्यका निकायमा समानुपातिक समावेशी सहभागिता आदी।
३९	बालबालिकाको हक	नाम/जन्मदर्ता, शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, बालमैत्री न्याय र शोषण/हिसाबाट संरक्षण।
४०	दलतिको हक	राज्यका निकायमा समानुपातिक समावेशी सहभागिता तथा शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर लगायत।
४१	ज्येष्ठ नागरिकको हक	राज्यबाट विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक।
४२	सामाजिक न्यायको हक	पछाडि परेका तथा वभिन्न लक्षित समूहलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिता; विशेष अवसर/लाभ।
४३	सामाजिक सुरक्षाको हक	आर्थिक रूपले विपन्न, अशक्त/असहाय, एकल महिला, अपांगता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानूनबमोजिम सामाजिक सुरक्षा।
४४	उपभोक्ताको हक	गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा; गुणस्तरहीन वस्तु/सेवाबाट क्षति भए कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति।
४५	नरिवासन विरुद्धको हक	कुनै पनि नागरिकलाई देश निकाला गर्न नपाइने।
४६	संवैधानिक उपचारको हक	मौलिक हकको प्रचलनका लागि धारा १३३ वा १४४ बमोजिम संवैधानिक उपचार।

२. धारा १६-२०: आधारभूत नागरिक तथा न्यायिक अधिकार

धारा १६ — सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक: प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक छ। संवधानले मृत्युदण्ड दनि गरी कानून बनाउन नषिध गरेको छ।

धारा १७ — स्वतन्त्रताको हक: वैयक्तिक स्वतन्त्रतासँगै नागरिकलाई वचिर र अभिव्यक्ति, शान्तिपूर्वक भेला, राजनीतिक दल गठन, संघ/संस्था गठन, नेपालको कुनै भागमा आवतजावत तथा बसोबास, पेशा/व्यवसाय गर्ने स्वतन्त्रता लगायतका अधिकार प्राप्त छन्। यी स्वतन्त्रतामा संवधानले तोकेका आधारमा कानूनद्वारा युक्तसंगत प्रतिबन्ध लगाउन सकिन्छ।

धारा १८ — समानताको हक: सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुन्छन्। सामान्य कानूनको प्रयोगमा विभिन्न व्यक्तिगत वा सामाजिक आधारमा भेदभाव गर्न नहुने व्यवस्था छ। सामाजिक/सांस्कृतिक दृष्टिले पछाडि परेका समूहको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि विशेष व्यवस्था गर्न सकिन्छ।

धारा १९ — सञ्चारको हक: सञ्चार माध्यमको प्रकाशन, प्रसारण तथा सामग्रीसँग सम्बन्धित संवैधानिक संरक्षण र त्यसमा कानूनबमोजिम हुने सीमाहरू यस धाराको मुख्य विषय हुन्।

धारा २० — न्याय सम्बन्धी हक: पक्राउको कारणबारे जानकारी, वकिलसँग परामर्श, सक्षम अदालतबाट नष्पक्ष सुनुवाइ, निर्दोष मानिने सिद्धान्त, एउटै कसुरमा दोहोरो सजाय नहुने लगायतका न्यायिक सुरक्षाहरू यस धारामा समेटिएका छन्।

परीक्षा टपि: १६ = जीवन/सम्मान, १७ = स्वतन्त्रता, १८ = समानता, १९ = सञ्चार, २० = न्याय।

३. धारा २१-३०: संरक्षण, स्वतन्त्रता र सामाजिक-पर्यावरणीय अधिकार

धारा २१: अपराध पीडितलाई अनुसन्धान तथा कारबाहीबारे जानकारी पाउने र कानूनबमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना तथा क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारसँग सम्बन्धित छ।

धारा २२: पक्राउ वा हरीसतमा रहेका व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दनि तथा अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न नषिध गरिएको छ।

धारा २३: कानूनबमोजिम बाहेक नविरक नजरबन्दमा राख्न नपाइने तथा नजरबन्दसँग सम्बन्धित संवैधानिक सुरक्षा।

धारा २४: नजिी तथा सार्वजनिक स्थानमा छुवाछूत र भेदभाव नषिध; त्यस्तो व्यवहार दण्डनीय र पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्तिको व्यवस्था।

धारा २५: कानूनको अधीनमा सम्पत्ति आर्जन, स्वामित्व, भोग, बिक्री र अन्य कारोबार गर्ने अधिकार। सार्वजनिक हतिका लागि कानूनबमोजिम राज्यले सम्पत्ति अधिग्रहण गर्न सक्ने व्यवस्था।

धारा २६: धार्मिक आस्था र अभ्यासको स्वतन्त्रता। धर्म परिवर्तन गराउने वा अर्काको धर्ममा आँच पुर्‍याउने कामलाई संवधानले संरक्षण गर्दैन।

धारा २७: प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक।

धारा २८: व्यक्ति, आवास, सम्पत्ति, लिखित, तथ्याङ्क, पत्राचार तथा चरित्रसम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानूनद्वारा तोकेको अवस्थामा बाहेक अनतिक्रम्य।

धारा २९: शोषणविरुद्धको हक। बेचबखिन, दासत्व, बन्धुवा, जबरजस्ती श्रम लगायतका शोषणकारी अभ्यास नषिध।

धारा ३०: प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्ने हक तथा वातावरणीय क्षतिबाट कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति।

४. धारा ३१-४६: आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा समावेशी अधिकार

शिक्षा (३१): आधारभूत शिक्षा, माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा तथा विशेष अवस्थाका नागरिकका लागि पहुँच/व्यवस्थासम्बन्धी अधिकार।

भाषा तथा संस्कृति (३२): आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण तथा संवर्धन गर्ने हक।

रोजगारी (३३): प्रत्येक नागरिकलाई रोजगारीको हक र रोजगारी छनोटको हक; बेरोजगारी सहायता सम्बन्धी व्यवस्था कानूनबमोजमि।

श्रम (३४): उचित पारिश्रमिक, सुविधा र योगदानमा आधारित सामाजिक सुरक्षा; ट्रेड युनियन तथा सामूहिक सौदाबाजीको हक।

स्वास्थ्य (३५): आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क; आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित गर्न नहुने।

खाद्य (३६): खाद्यसम्बन्धी हक, खाद्य अभावबाट जीवन जोखिममा पर्ने र खाद्य सम्पूर्यतासम्बन्धी अधिकार।

आवास (३७): उपयुक्त आवासको हक तथा कानूनबमोजमि बाहेक आवासबाट हटाउन नपाइने।

महिला (३८): समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्य, हिसाबाट संरक्षण तथा राज्यका निकायमा समानुपातिक समावेशी सहभागितासम्बन्धी अधिकार।

बालबालिका (३९): नाम, जन्मदर्ता, शिक्षा, स्वास्थ्य, पालनपोषण, बालमैत्री न्याय र शोषण/हिसाबाट संरक्षण।

दलित (४०): राज्यका निकायमा समानुपातिक समावेशी सहभागिता तथा शिक्षा, स्वास्थ्य, आवास, रोजगारी र सामाजिक सुरक्षामा विशेष अवसर/लाभ।

ज्येष्ठ नागरिक (४१): विशेष संरक्षण तथा सामाजिक सुरक्षाको हक।

सामाजिक न्याय (४२): पछाडि परेका तथा वभिन्न लक्षित समूहलाई समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा राज्यका निकायमा सहभागिता र विशेष अवसर/लाभ।

सामाजिक सुरक्षा (४३): संवर्धनले तोकेका वृद्ध, अशक्त/असहाय, एकल महिला, अपांगता भएका, बालबालिका, आफ्नो हेरचाह गर्न नसक्ने तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानूनबमोजमि सामाजिक सुरक्षा।

उपभोक्ता (४४): गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा र गुणस्तरहीन वस्तु/सेवाबाट क्षति भए कानूनबमोजमि क्षतिपूर्ति।

निवासन वरिद्ध (४५): कुनै पनि नागरिकलाई देश निकाला गर्न नपाइने।

संवैधानिक उपचार (४६): मौलिक हकको प्रचलनका लागि धारा १३३ वा १४४ बमोजमि संवैधानिक उपचार पाउने हक।

५. धारा ४७-४८: हकको कार्यान्वयन र नागरकिका कर्तव्य

धारा ४७ — मौलिक हकको कार्यान्वयन: मौलिक हकहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यकता अनुसार राज्यले संविधान प्रारम्भ भएको तीन वर्षभित्र कानूनी व्यवस्था गर्ने प्रावधान राखिएको छ।

धारा ४८ — नागरकिका कर्तव्य:

राष्ट्रप्रति निष्ठावान हुँदै नेपालको राष्ट्रियता, सार्वभौमसत्ता र अखण्डताको रक्षा गर्नु।

संविधान र कानूनको पालना गर्नु।

राज्यले चाहेका बखत अनिवार्य सेवा गर्नु।

सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा र संरक्षण गर्नु।

६. लोकसेवा परीक्षाका लागि उच्च प्राथमिकताका तथ्यहरू

मौलिक हकहरू संविधानको भाग-३ मा छन्।

मौलिक हकहरूको मुख्य धारा दायरा १६ देखि ४६ सम्म छ।

धारा ४६ संविधानिक उपचारको हक हो।

धारा ४७ मौलिक हकको कार्यान्वयनसँग सम्बन्धित छ।

धारा ४८ नागरकिका कर्तव्यसँग सम्बन्धित छ।

मौलिक हकको प्रचलनका लागि सर्वोच्च अदालतको धारा १३३ र उच्च अदालतको धारा १४४ सम्बन्धी अधिकार क्षेत्र महत्त्वपूर्ण छ।

धारा १३३ अन्तर्गत सर्वोच्च अदालतले मौलिक हकको प्रचलनका लागि आवश्यक आदेश/उपचार दनि सक्ने असाधारण अधिकार क्षेत्र राखेको छ।

रटिका नामहरू: बन्दी प्रत्यक्षीकरण, परमादेश, उत्प्रेषण, प्रतिषेध र अधिकारपृच्छा।

७. द्रुत स्मरणका लागि समूह

१६-२०: जीवन/स्वतन्त्रता/समानता/सञ्चार/न्याय

२१-३०: पीडितदेखि वातावरणसम्म — पीडित, यातना, नजरबन्द, छुवाछूत, सम्पत्ति, धर्म, सूचना, गोपनीयता, शोषण, वातावरण।

३१-३७: शिक्षा, भाषा-संस्कृति, रोजगारी, श्रम, स्वास्थ्य, खाद्य, आवास।

३८-४३: महिला, बालबालिका, दलित, ज्येष्ठ नागरिक, सामाजिक न्याय, सामाजिक सुरक्षा।

४४-४६: उपभोक्ता, निर्वासनविरुद्ध, संविधानिक उपचार।

८. अभ्यासका सम्भावित प्रश्नहरू

प्रश्न	उत्तर
नेपालको संविधानमा मौलिक हक कुन भागमा व्यवस्था गरिएको छ?	भाग-३
मौलिक हकको मुख्य धारा दायरा कुन हो?	धारा १६-४६
सूचनाको हक कुन धारामा छ?	धारा २७

प्रश्न	उत्तर
गोपनीयताको हक कुन धारामा छ?	धारा २८
स्वच्छ वातावरणको हक कुन धारामा छ?	धारा ३०
संवैधानिक उपचारको हक कुन धारामा छ?	धारा ४६
नागरिका कर्तव्य कुन धारामा छन्?	धारा ४८
मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि कानूनी व्यवस्था सम्बन्धी धारा कुन हो?	धारा ४७
उपभोक्ताको हक कुन धारामा छ?	धारा ४४
नर्वासन विरुद्धको हक कुन धारामा छ?	धारा ४५

स्रोत तथा आधिकारिक सन्दर्भ

१. नेपाल कानून आयोग — नेपालको संविधान।
२. नेपाल कानून आयोग — संविधानको भाग-३: मौलिक हक र कर्तव्य।

यो अध्ययन/सारांश सामग्री हो। कानूनी उद्धरण वा आधिकारिक प्रयोगका लागि नेपाल कानून आयोगमा प्रकाशित संविधानको पछिल्लो पाठलाई प्राथमिक सन्दर्भ मान्नुहोस्।